

To Explain the Effective Role of Muslim Women in the Development and Prosperity of Architecture in 13th to 15th Centuries in Yazd

S. Saeideh Hoseinyzadeh. M*

Abstract

While today, women directly play their influential role as supervising engineers and architectural designers, in the past, women did not have such a role. In order to understand the role of women in the past of architecture, from 12th to 14th centuries AC in we choose Yazd in the case study. It seems to Muslim women have played an important role in the prosperity and development during these centuries, which can be explained by relying on the historical and remaining architectural buildings. Because of the Iranian architectural history has paid less attention to the effective role of women, in this article, it was tried to pay attention to its based on historical texts and architectural cases. In this paper, we studied the effective role of women in the development and prosperity of Yazd architecture that is explained with the descriptive-analytical-inferential method. At first, these active women are introduced. Then, answered to this question: "What was the role of the Muslim women in the prosperity and elevation of Yazd architecture?". The results show that these women were effective in the prosperity of Yazd architecture as founders, patrons or knowledgeable in the construction and development of public buildings and the development of houses and gardens.

Keywords: Yazdian Muslim Women, Ilkhani Era, Al-Muzaffar and Timurid Era, Yazd Architecture.

* Assistant Professor of Department of Architecture, Payame Noor University, Tehran, Iran,
archisad@pnu.ac.ir, iD:0000-0002-7274-7678

Date received: 07/07/2025, Date of acceptance: 18/12/2025

Introduction

The examination of the remnants of architectural works in the history of Iran, as the final stage of the architect's process that researchers encounter, can point to a significant portion of the influential factors and roles in the quality of this architecture. This is something that seems to have received less attention in architectural historiography. Typically, in the study of architectural works, the analysis and study are limited to the work itself, which only reveals a part of architectural history. While the components that constitute architectural works, from the perspective of historiography, can identify various hidden factors that have influenced those works. One of these factors is the individuals who played a role in the flourishing and development of architecture during a historical period. Considering the above explanations, this article selects Yazd as one of the cities where the architectural remains of the past have remained relatively intact, and it attempts to elucidate the role of Muslim women (Khawatin) in the flourishing of architecture during part of its architectural history from the 7th to the 9th centuries AH. Therefore, this work was based on various documents, including historical records, Waqf deeds, inscriptions, basins, gravestones, and writings of historians and travelogues. Ultimately, it sought to answer the question: "What role did Muslim women of the mentioned period play in the flourishing and development of architecture in Yazd?"

Materials and Methods

The research method of the present study is descriptive-analytical-inferential. The subject under discussion pertains solely to a specific historical era and period. Therefore, the research was conducted relying on the remaining works and writings, particularly focusing on documented sources, especially those authors who were contemporary to that periods. Additionally, by utilizing library resources, documents, examining artistic works such as architectural pieces and their inscriptions, as well as endowments and stone inscriptions, the possibility of extracting data and analyzing them was provided. Subsequently, the information related to women from the 7th to 9th centuries AH was described. Then, that portion of the information concerning the relationship between women and architecture was categorized and analyzed. Finally, the results related to this relationship were extracted, and the effective role of women's activities in the flourishing of architecture and urban development in Yazd during each period was inferred and elucidated.

Discussion and Result

Yazd, from the early fifth century until the Muzaffarid rule, experienced fewer social ups and downs and has always had various social and cultural activities with continuity and persistence. The flourishing and development of architecture have been prominent examples of construction and prosperity in its calm environment. However, during a specific period, the architecture of Yazd was particularly thriving, which was when it played a role as a center of Iranian governance during the Muzaffarid era after being under the rule of small local dynasties for a long time. Historical texts and the examination of remnants from that era indicate the significant and effective role of court women in this matter. On one hand, the specific role of women in the courts of the seventh to ninth centuries AH made them one of the most powerful and influential individuals in various societal matters, including construction and the flourishing of Yazd's architecture. On the other hand, in the post-Mongol period, especially after the Ilkhanate, suitable grounds were created for prominent women to enter various cultural, social, and even political arenas, such that from the Ilkhanate period until the establishment of the Timurid rule, women were directly or indirectly involved in various affairs. During the Muzaffarid period, like in the Ilkhanate era, women utilized the immense political influence and power they had gained, as well as the considerable wealth and numerous properties they possessed, to consciously contribute to the flourishing of Yazd's architecture. In the Timurid period, due to the high aspirations of the rulers of this era in promoting art and architecture, as well as the wealth and extensive properties of these rulers and their families, along with the involvement of women and their spiritual motivations and desire for divine approval, efforts were made more towards the expansion of public welfare buildings.

Conclusion

The results show that the most important structures created with the significant role of women, apart from schools, mosques, khanqahs, water reservoirs, and drinking water houses, qanats, and caravanserais, were examples of public-benefit architecture. Additionally, the development of gardens and houses as private structures also represented another aspect of architecture where the effective influence of women was evident. In these two cases, the revenues generated from endowments that women designated for their properties and assets significantly impacted the development and flourishing of architecture in Yazd. In this context,

women played a role by allocating funds from these endowments and gifts toward the construction of new buildings, completing unfinished structures, or restoring and revitalizing old ones. Therefore, the financial independence of women, which was a privilege granted to court women by the governments of the 7th to 9th centuries AH, is considered an important factor in this matter. Women owned vast agricultural lands throughout the country and had shops, baths, and houses in cities. Some women during these historical periods had estates whose income was used for their own economy or for public benefit. Statistically, the remaining buildings reflecting the effective role of women in Yazd are more than in other cities of Iran, peaking in the 8th century AH and subsequently in the 7th and 9th centuries AH. The main activities undertaken in the field of school construction, followed by mosque construction, community houses, and various water supply systems. Some of them were motivated by spiritual aspirations for divine proximity and a good outcome in this endeavor. These women primarily acted as founders, supporters, or endowers in the development and flourishing of architecture.

Bibliography

- Abbasi, J (1995). "Schools of the Ilkhanid Era, the Link Between Knowledge and Waqf". *Waqf Eternal Heritage*, vol. 3, no. 2: 74-86. [In Persian].
- Afshar, I (1992). *Yazdnameh - A Series of Texts and Research on the Culture of Iran*, Volume 1, Tehran: Separate Publications. [In Persian].
- Afshar, I (1975). *Yadgarha-ye Yazd*, Volume 2, Tehran: Association of Cultural Works and Celebrities Publications. [In Persian].
- Afshar, I (1998). *Yazdnameh - Series of Texts and Research on the Culture of Iran*, Volume 2, Tehran: Separate Publications. [In Persian].
- Aghbal Ashtiani, A (2009). *History of Iran after Islam (from the beginning of Islam to the fall of the Qajar dynasty)*, Tehran: Elham Publications. [In Persian].
- Ahmadi, N (2004). "The Role of Women in Establishing Religious Buildings in the Safavid Capital". *Shia Women*, Vol. 1, No. 1: 19-35. [In Persian].
- Ameli Rezaei, M (2008). "Writings of Women in the Naser al-Din and Constitutional Periods". *Ketab Mah-e Tarikh va Joghrafia*, Year 12, No. 7: 8-12. [In Persian].
- Bahrani-Pour, Ali (2013). "The Role of Turkan Khatun in the Flourishing of Kerman Trade (1282 - 1257 AH)". *Collection of Papers from the International Seminar on Women in Islamic History (from the 7th to the 13th Century AH)*. Tehran: Fourth International Seminar on Women in Islamic History from the 7th to the 13th Century AH: 38-62. [In Persian].

39 Abstract

- Babaie, S. (2018). Chasing after Muhandis. K. Rizvi (ed.). *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture*. (Pp 21- 44), Leiden: Brill.
- Bayani, S (2018). *Women in Iran during the Mongol Era*, Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Beheshti, S. M. Qayoumi Bidehendi, M (2009). *Encyclopedia of Iranian Architecture in Persian References (Terms and Concepts)*. Tehran: Encyclopedia of the History of Iranian Architecture. [In Persian].
- Behroozi, M. J (2006). *The Biography of Twelve Influential Women in the History of Iran*, 2nd edition, Tehran: Vajeh Ara Publications. [In Persian].
- Bolandi, F (2010). "Economic Conditions of Iran in the Era of Shahrukh Timuri". *History Education Growth*, No. 4: 15-19. [In Persian].
- Cheraghi, Z. (2012). "Qanat Endowment Case Study: Endowed Qanats of Seyed Rokn Al-Din in Yazd". *History of Islam and Iran*, 22(14), 51-68. [In Persian].
- Emami Meybodi D. (2022). "Researching the Muzaffarids and Timurid Schools in Yazd Based on Historical Texts". *Parseh J Archaeol Stud*. 6(21): 9. [In Persian].
- Encyclopedia of the Islamic World* (2025). Islamic Encyclopedia Foundation, Volume 1. [In Persian].
- Esfanjari Kenari, I (2005). "Study and Research on the Architecture of the Jameh Mosque of Deh-Now Meybod". *Asar*, 26(38 – 39): 3-53. [In Persian].
- Farrokhi, Y (2010). "The History of Farrokhi (An Unknown Work from the Timurid Era)". *Ganjineh-e Asnad*, Vol. 20, Issue 4: 6-15. [In Persian].
- Farrokhzad, P (1999). *Encyclopedia of Women Culture-Makers of Iran and the World 1 (Woman from Inscription to History)*, Tehran: Zaryab. [In Persian].
- Farugh-Bakhsh, A (2010), "The Administrative and Governmental Role of Mongol Khātūns". *History Education Growth*, No. 38: 28-31. [In Persian].
- Fasihi, S (2009). "From the History of Elite Men to the History of Forgotten Women; Causes of the Delay in the Emergence of Women's Historiography". *Historical Perspective and Historiography*, Vol. 19, No. 2: 43-68. [In Persian].
- Ghahremanpouri, A. Mehdizadeh, K. Moradi, Bidkarpeh, M. M. Vafaeirad, M (2024). "The Influence of Women in the Expansion of Architecture in Islamic Lands". *International Conference on the Status of Women in the Islamic World*, Shahriar, <https://civilica.com/doc/2403007>. [In Persian].
- Goli Zavareh, Gh (2005), "Mongol women and their role in civil and military affairs". *Payam-e Zan*, No. 159: 14. [In Persian].
- Hamed, M. R. Heydari Hoshyar, A (2009). "The Fine Arts of the Timurid Era". *History*, Vol. 4, No. 15: 7-35. [In Persian].
- Hafez Abro (1971). *Under the Rashidi Comprehensive Chronicles*. Edited by Khanbaba Bayani. Tehran: National Works Association. [In Persian].

- Hoseinpour, S.A (2007). "The Social History of the Shiites of Iran in the First Half of the Ninth Century AH". *History in the Mirror of Research*, Vol. 4, No. 4: 59-82. [In Persian].
- Hosseiny Yazdi, S. R. M (1341). *Jam' al-Khayrāt*. Edited by Mohammad Taqi Dāneshpajuh. General Directorate of Hajj, Yazd: Endowments and Charitable Affairs Publications. [In Persian].
- Hosseinyzadeh. M, S. S (2013). "A Descriptive and Analytical Look at the Inscriptions Present in the Kabir Yazd Grand Mosque". *Art Research*. Issue 5: 51-65. [In Persian].
- Ibn Battuta (1997). *The Travelogue of ibn Battuta*, Translated by Mohammad Ali Movahed, Tehran: Agah Publications. [In Persian].
- Iman, M .T. Keyzqan, T (2003). "Examining the Factors Affecting the Social Identity of Women (A Case Study of Women in Shiraz City)". *Humanities of Alzahra University*, 12–13(44-45): 79-107. [In Persian].
- Ivanakeh, Akio (2005), "Endowments of a Timurid Prince (Endowments of Amir Chakhmaq Shami in Yazd)". Translator: Seyed Mohammad Mahdi Hashemi, *Eternal Heritage Endowment*, No. 49: 34-49. [In Persian].
- Jafari, J (1964), *History of Yazd*, edited by Iraj Afshar, Vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural Publications Company. [In Persian].
- Jafari, A. Rezaei, M (2011). "A Study of the Attitudes of Shia Women in the Safavid Era Towards Superstitions and Misbeliefs". *Shia Women Biannual*, No. 26: 133-162. [In Persian].
- Jalilian, S. Fatemi, S. A. (2012). "Women's clothing in Ancient Iran (Case Study: Achaemenid Period)". *Journal of Iranian Cultural Research*, 4(3), 1-22. [In Persian].
- Jamaledin, G. Salehi Kakhaki, A (2017). "The Study of Islamic Architectural Components in Ilkhanid Era, a Socio-historical Perspective: (Ilkhanid Era: Architect and Architects' Guild, Guild Supervisor, Supporters and Founders)". *Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'i (Social History Studies)*, 7(1), 57-84. [In Persian].
- Javadi, S. M. (2005). "Khawatin and their Political, Cultural, Religious and Social Role in Islamic History". *History of Islam*, 6(22), 151-182. [In Persian].
- Katib, Ahmad ibn-Husayn ibn-Ali (1978). *New History of Yazd*, edited by Iraj Afshar, 2nd edition, Tehran: Farhang-e Iran-Zamin Publications. [In Persian].
- Kavosi, V (2011). "Reconstruction of the Past Architectural works in Timurid Period." *Islamic History and Civilisation*, Vol. 6, No. 2: 107-129. [In Persian].
- Kruft, Hanno- Walter (1994). *A history of architectural theory, From Vitruvius to the Present*. Chronicle Books Llc.
- Khandamir, Ghyath al-Din ibn Hammam al-Din (2001). *Tarikh Habib al-Siyar fi Akhbar Bashar*, Tehran: Khayyam Publications. [In Persian].
- Mesbahe Yazdi, M. T (2025). "The Islamic Government and the Rights of the Disadvantaged and the Oppressed". *Marifat*, 34(4), 5-10. [In Persian].

41 Abstract

- Miller, I (2001). "The Modern History of Yazd (Local History of Yazd in the 9th Hijri/15th Century CE)". Translator: Mansour Sefat Gol, *History and Geography Monthly*, Issues 46 and 47: 99-103. [In Persian].
- Mirhashemi Routeh, S. E., Soltanzadeh, H. and Mirshahzadeh, S. (2025). "Two cultures and a common perception of architecture: A reflection on the architecture and architects' Status from the 7th to the 9th- century A.H". *Sociology of Culture and Art*, 7(4), 1-16. doi: 10.22034/scart.2024.139646.1355. [In Persian].
- Mirhosseini, M (2003). "The Sufism of the Sufi Masters of Yazd in the 8th Hijri Century". *Nameh-ye Anjoman*. No. 10: 42-57. [In Persian].
- Mostowfi Bafqi, Mohammad Mofid ibn Mahmoud (1963). *Jame-e Mofidi*, Vol. 3, edited by Iraj Afshar, Tehran: Asatir Publications. [In Persian].
- Nā'ini, Mohammad-Jafar b. Mohammad-Hoseyn (1974). *Jāme-e Jafari (The History of Yazd in the Naderi, Zand, and the Reign of Fath-Ali Shah)*, edited by Iraj Afshar. Tehran: Salasel-e Entezārāt, Society for National Works Publications. [In Persian].
- Norozi, J. Sadeghifard, M (2021). "Role Playing Factuality of Court Women in Al-Muzaffar government". *Tārīkh-i Īrān*, 13(2), 43-66. doi: 10.52547/irhj.13.2.43. [In Persian].
- Rais-alsadat, T. Abbasi, J. Moradi Nasab, H (2011). "The Role of the Muzaffarids in Islamic Civilization". *History in the Mirror of Research*, Vol. 8, No. 2. [In Persian].
- Sa'di, Mosleh-bn Abdullah (1393). *Golestan and Bustan of Sa'di*. Edited by Mohammad-Ali Foroughi. Edited compiled by Hamidreza Majdabadi, Tehran: Parvān Publications. [In Persian].
- Safa, Z (1972). *History of Literature in Iran*. Vol. 3, Part 1. Tehran: Ibn Sina Publications. [In Persian].
- Sarābadāni Tafreshi, A (2010). "A Review of the Cultural and Civilizational Achievements of the Al-Muzaffar". *Letter of Historians*. No. 22. [In Persian].
- Shahab-Razavi, A. Emami Meybodi, A (2009). *Characteristics of architectural elements in the Al-Muzaffar schools of Yazd*, Payame Noor University of Yazd. [In Persian].
- Shariati, S. and Ravadrad, A. (2010). "Feminization of Art Domain a Sociological Glance: History asked; the Present Viewed". *Women's Studies Sociological and Psychological*, 8(4), 7-28. [In Persian].
- Shayestehfar, M (2008). The Role of Patron Women in the Development of Architecture in the Timurid and Safavid Eras. *Journal of Culture-Communication Studies*, 10(6), 69-99. [In Persian].
- Vaezi, S. A. Eskandari, Z (2013). "The Role of Women in Expanding the Culture of Muharram and Mourning in the Nāsiri Era". *Social History Research*, 3(1): 115-132. [In Persian].
- Yazdi, F (2019), "The Role of Khatun Timuri in the Development of Yazd". *Yazd: Scientific Conference on Razavi Culture and Distinguished and Philanthropic Women - Commemoration of Lady Seti Fatemeh*. [In Persian].

- Yazdi, Sharaf al-Din Ali (2007). *Zafarnameh*, edited by Seyyed Saeed Mohammad Sadeq. Vol. 2, Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Consultative Assembly Publications. [In Persian].
- Zahed, S. S. Khajehnouri, B (2003). "A Brief Review and Analysis of the Social Role of Women in the History of Iran". *Farhang*, No. 48: 51-138. [In Persian].
- Zāhed Zāhedāni, S. S. Mousavi, Z. Rouhani, A (2010). "A Study of Collective Actions of Iranian Women; Case Study: Women during the Qajar Period". *Du-Faslname-ye Banavān-e Shi'a*, No. 23: 57-94. [In Persian].
- Zeini, M. Jalali Panadri, Y (2009). "Females in mysticism". *Research on Mystical Literature*, 3(2), 21-50. [In Persian].

تبیین نقش اثرگذار خواتین مسلمان در توسعه و رونق معماری قرون هفتم تا نهم (ه.ق) یزد

سیده سعیده حسینی‌زاده مهرجردی*

چکیده

امروزه زنان به‌عنوان مهندسين ناظر و طراح معماری مستقیماً نقش اثرگذار خود را در توسعه و رونق معماری ایران ایفا می‌کنند در حالی که گذشته چنین نقشی به عهده نداشتند. برای فهم نقش اثرگذار آنان در گذشته، قرون هفتم تا نهم ه.ق یزد که بنابر اسناد تاریخی معماری در اوج رونق و توسعه خود بوده، انتخاب گردید. خواتین زنان درباری این دوران بودند که پژوهش حاضر به دنبال تبیین نقش اثرگذار آنان در رونق فرهنگی این دوران به‌ویژه توسعه و رونق معماری یزد است. به نظر می‌رسد بتوان متکی بر اسناد تاریخی و مصادیق معماری این هدف را دنبال کرد. از آنجا که تاریخ‌نگاری معماری ایران کمتر به این نقش مؤثر خواتین توجه کرده در این مقاله سعی شد با روش توصیفی-تحلیلی-استنباطی این موضوع تبیین شود. بدین منظور ابتدا خواتین فعال و لیست بناهای به‌جای‌مانده از این دوران در برخی اسناد مانند وقف‌نامه و متون تاریخی یا بقایای آن‌ها جستجو و معرفی گردید. سپس با استدلال مبتنی بر این مستندات، به پرسش پژوهش پاسخ گفته شد که «خواتین مسلمان دوران مذکور در رونق و توسعه معماری یزد چه نقشی ایفا کردند؟». معلوم شد خواتین با تخصیص اموال و املاک خود برای احداث، تزئین یا توسعه ابنیه عام‌المنفعه و بناهای خصوصی به‌عنوان بانی، حامی یا واقف در توسعه و رونق معماری این دوران اثرگذار بودند. در این پژوهش چگونگی توسعه و چگونگی رونق معماری با ابتناء به بحث‌ها و یافته‌ها نیز تبیین گردید.

کلیدواژه‌ها: خواتین مسلمان یزدی، دوران ایلخانی، آل مظفر و تیموری، معماری یزد.

* استادیار گروه معماری، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران، archisad@pnu.ac.ir، id:0000-0002-7274-7678

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷

۱. مقدمه و بیان مسئله

این پژوهش در دایره‌ی تاریخ معماری ایران قرار می‌گیرد که از دو حیث قابل مطالعه است. یکی «تاریخ آثار معماری» و دیگری «تاریخ افعال معماری». در خصوص مورد نخست پژوهش‌های مختلفی در معماری گذشته ایران از جمله قرون هفتم تا نهم یزد انجام گرفته، اما مورد دوم تا حدودی در بین پژوهش‌های تاریخ معماری یزد مغفول مانده است. مقصود از تاریخ افعال معماری وجه غیر مادی معماری و مرتبط با نیت و اثربخشی افرادی است که به هر ترتیبی بر مورد نخست یعنی تاریخ آثار معماری که جنبه مادی دارد اثرگذار بوده‌اند. این افراد گاه بنا بر نوع مهارت و تخصص خود اثرگذار بوده‌اند مانند معماران و بنایان و گاه بدون تخصص و مهارتی اسباب چنین اثرگذاری را فراهم کرده‌اند. پژوهش حاضر مورد دوم را دنبال کرده است که در ادامه توضیح داده می‌شود.

به‌عنوان مثال امروزه زنان به‌مثابه مهندسین ناظر و طراح معماری مستقیماً نقش اثرگذار خود را در توسعه و رونق معماری ایران ایفا می‌کنند درحالی‌که در گذشته چنین نقشی به عهده نداشتند. آثار معماری برجای مانده از قرون هفتم تا نهم هجری یزد و نیز پژوهش‌های مختلفی که در حوزه تاریخ آثار انجام شده حکایت از رونق معماری در این دوران دارد (میرهاشمی روته و دیگران ۱۴۰۳: ۱). از آنجا که در گذشته فرایند فعل و عمل معماری قائم به شخص معمار نبوده و حتی به سختی نامی از آنها بر آثار معماری باقی مانده (Babaie 2018)، به نظر می‌رسد افراد دیگری می‌بایست در این عرصه نقش‌آفرین باشند. توجه به تاریخ نقش‌آفرینی زنان در اعتلای معماری گذشته، می‌تواند انگیزه آنان را برای نقش‌آفرینی بیشتر در عرصه معماری معاصر افزایش دهد؛ چراکه تاریخ معماری همواره به‌عنوان یکی از منابع عبرت و الهام مورد عنایت معماران بوده است.

مطابق یافته‌های پژوهشی متکی بر واکاوی منابع تاریخی، زنان در برخی ادوار قبل از اسلام ایران، در فعالیت‌های سیاسی و اقتصادی نقش گسترده‌ای داشتند (جلیلیان و فاطمی ۱۳۹۰: ۲۱). در دوران اسلامی نیز زنان به‌خصوص از خانواده حکام و امرا، مشابه دوارن قبل اسلام اما با ضعف و شدت در فعالیت‌های مختلف سیاسی و اقتصادی اثرگذار بوده هرچند شرایط و امکان بروز و ظهور اجتماعی آنان در این دو عرصه متفاوت بوده است (واسعی و اسکندری ۱۳۹۲: ۱۱۵). اما در خصوص نقش اثرگذار آنان در اعتلای (توسعه و رونق) معماری ایران پژوهش‌های اندکی انجام شده (قهرمان‌پوری و دیگران ۱۴۰۳) و البته در گستره مکانی شهر یزد تاکنون با این موضوع، پژوهشی انجام نشده است. به نظر می‌رسد

بخشی از اعتلای معماری عصر صفوی در یزد متأثر از رونق فرهنگی ادوار قبل از آن یعنی همین قرون هفتم تا نهم هجری باشد.

برای فهم اینکه آیا در این بین زنان مسلمان نقشی اثربخش در گستره تاریخ افعال معماری داشتند یا می توان با تکیه بر تاریخ آثار معماری این دوران یعنی مستندات تاریخی و بقایای موجود آثار معماری یزد کمک گرفت. به عبارتی سؤالات ابتدایی پژوهش این بود که «آیا زنان مسلمان در توسعه و رونق معماری قرون هفتم تا نهم ایران نقشی اثرگذار داشتند؟ و کدام قشر از زنان چنین نقشی را ایفا نمودند؟»

۲. ملاحظات نظری

برای دستیابی به پاسخ به سؤالات مذکور و تدوین چارچوبی نظری برای پژوهش موارد زیر مورد توجه قرار گرفت:

اول اینکه در تاریخ معماری یزد تاکنون از زن معمار نامی برده نشده است. به عبارتی معماران اغلب مردان بودند. به دلیل اینکه معمار هم نقش طراح و هم سازنده بنا را همزمان به عهده داشته که این کار علاوه بر نیاز به بنیه فکری به بنیه و توان مهارتی و بدنی نیز متکی بوده، شاید کمتر زنان به این حرفه روی آورده باشند، اما دلیل نمی شود که تاریخ معماری به کلی نقشی برای آنان در این عرصه قائل نباشد، چراکه نتایج پژوهش حاضر و بررسی برخی اسناد و متون تاریخی گواه دیگری برای این امر پیش روی قرار دادند.

دوم اینکه معمولاً برای کندوکاو در تاریخ معماری؛ بقایای آثار معماری به مثابه آخرین مرحله از فعل معماری، پیش روی پژوهش گران قرار دارد. در حالی که بخش قابل توجهی از تاریخ معماری را می توان همان تاریخ افعال معماری در نظر گرفت که کمتر در تاریخ نگاری معماری ایران به آن توجه شده است. به عبارتی صرفاً پژوهش به خود اثر و بررسی تاریخ عوامل مادی آن محدود نشود چراکه؛ مؤلفه های سازنده آثار معماری از دریچه تاریخ نگاری شامل عوامل گوناگون و گاه نهفته ای است که ممکن است بر آن آثار تأثیر گذاشته باشد. یکی از این عوامل افرادی هستند که در رونق و توسعه معماری یک دوره تاریخی نقش آفرین بوده اند.

سوم اینکه مطالعه پژوهش های پیشینی حکایت از این دارد که معماری یزد در قرون هفتم تا نهم هجری قمری از جایگاهی ویژه برخوردار بوده که به نظر نمی رسد صرفاً متأثر از نقش معماران و حتی مردان بدون پشتوانه و همکاری زنان به این جایگاه رسیده باشد.

از آنجا که در گذشته زنان با محدودیت‌هایی در عرصه‌ی اجتماعی و فرهنگی مواجه بودند و نیز دستیابی به چنین جایگاهی از معماری بدون برخوردارگی از قدرتی خاص و یا بضاعتی ویژه عملاً میسر نبوده این پژوهش در بین زنان درباری یا همان خواتین^۱ مسلمان به جستجوی نقش اثرگذار بانوان بر معماری یزد بوده؛ چراکه معمولاً به خاطر جایگاه خاص خواتین^۲ نزد بزرگان درباری و دولتی و نیز دسترسی آنان به اخبار و اسناد اداری، آنها را به یکی از قدرتمندترین افراد درباری تبدیل می‌کرد (جوادی ۱۳۸۴: ۱۵۴).

چهارم اینکه در منابع تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران گاه از حضور آگاهانه، موقع‌شناسانه و سرنوشت‌ساز زن ایرانی در متن رویدادهای جامعه سخنان پراکنده به میان آمده^۳ لکن اغلب زنان در تاریخ یا به فراموشی جمعی سپرده شده، یا به منزله‌ی یک بخش اصلی در گزارش‌های تاریخی در نظر نگرفته نشده‌اند و تاریخ آنان ذیل شرح کلی زندگی مردان گنجانده شده است. در نتیجه آن عده‌ای از زنان معدوی هم که روایت شده، تحت عنوان مادران، دختران، همسران و یا خواهران مردان مشهور بوده‌اند (فصیحی ۱۳۸۸). از این حیث اگر حضور زنان ایرانی در منابع مکتوب تاریخی کم‌رنگ است به دلیل عدم حضور آنان نیست بلکه به قول عاملی رضایی (۱۳۸۷) مشکل یافتن منابعی است که چگونگی زندگی زنان و اوضاع و شرایط زندگی فردی و اجتماعی آنان را روایت کنند. بنابراین با عنایت به جمیع موارد بالا، برای روشن کردن برخی ابهامات در تاریخ افعال معماری و تبیین نقش احتمالی و اثرگذار بانوان در رونق و توسعه معماری یزد در قرون نام‌برده، پژوهش حاضر انجام شد.

در این پژوهش یزد به عنوان یکی از شهرهایی که تاکنون آثار معماری گذشته آن سالم‌تر باقی مانده، انتخاب شد. انتخاب محدوده زمانی قرون هفتم تا نهم نیز به دو دلیل انجام شد. یکی وجود آثار معماری فوق‌الذکر و دیگری وجود منابع تاریخی مکتوب و متون معتبر تاریخ محلی همچون کتاب جامع جعفری (نائینی ۱۳۵۳)، تاریخ جدید یزد (کاتب ۱۳۵۷) و جامع مفیدی (مستوفی بافتی ۱۳۴۲) که مربوط به این ادوار از تاریخ یزد است و می‌توان به آنها استناد کرد.

بدین منظور با اتکا بر مستندات و همچنین اسناد تاریخی برجای مانده، وقف‌نامه‌ها، کتیبه‌ها و سنگاب‌ها، سنگ قبور و یا نوشته‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان این پژوهش دنبال شد. در نهایت به دنبال پاسخ این پرسش‌ها بود که: آیا زنان مسلمان در توسعه و رونق معماری قرون هفتم تا نهم ایران نقشی اثرگذار داشتند؟ و کدام قشر از زنان چنین

نقشی را ایفا نمودند؟ و در نهایت خواتین مسلمان دوران مذکور در رونق و توسعه معماری یزد چه نقشی ایفا کردند؟

قبل از ورود به بحث اصلی لازم است مفهوم اعتلای معماری که در این پژوهش منظور رونق و توسعه معماری است، تبیین گردد. واژه رونق مقابل واژه کساد و رکود فارغ از آنکه صبغه اقتصادی دارد می تواند صبغه فرهنگی نیز به خود بگیرد که در این مقاله مقصود گزینه دوم است. از مطالعاتی که پیرامون سیر تکوین مفهوم و جایگاه معمار در قرون هفتم تا نهم انجام شده (میرهاشمی روته و دیگران ۱۴۰۳) نکاتی برمی آید؛ اینکه معماری در این قرون هم به عنوان دانشی مستقل مطرح بوده م هم حرفه و صنعتی که به این دانش نیازمند بوده است. معمار نیز از جایگاه مهندسین و صنایع وابسته به حکومت تا دبیری منسوب به دربار و یا دبیری دربار یعنی از جایگاه عامه تا خاصه را شامل می شد. بنابراین مفهوم اعتلای معماری و در ذیل آن رونق و توسعه آن در دوران مذکور بی ارتباط با این مفهوم و جایگاه نیست. آنچه در این پژوهش به عنوان شاخص تعین مفهوم «اعتلای معماری» یعنی توجه همزمان به «رونق و توسعه» معماری مد نظر قرار گرفته شامل شاخص های کارکردی و کالبدی توأمان است. ذیل شاخص کارکردی؛ تنوع و تحول در کارکرد و تعدد ابنیه که به رونق این کارکردها و به کارگیری نیروی انسانی بومی و محلی منجر شده، همچنین میزان برآورده شدن نیاز اهالی به ابنیه از لحاظ کارکردی و ذیل شاخص کالبدی؛ تحولات در وسعت کالبدی، پهنه و موقعیت مکانی، پیچیدگی طرح و ساخت، رشد ویژگی های محلی و بومی معماری و دیگر عواملی که به تشخیص معماری و به تبع آن رونق فرهنگی این دوران کمک کرده، از لابلای منابع مورد استناد استخراج شده اند.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهش های مستقلی در باب نقش مؤثر زنان مسلمان ایرانی در حوزه های مختلف فرهنگی - اجتماعی انجام گرفته (فرخزاد، ۱۳۷۸؛ احمدی، ۱۳۸۳؛ جوادی، ۱۳۸۴؛ گلی زواره ۱۳۸۴، بهروزی ۱۳۸۵، زینی و جلالی ۱۳۸۸، زاهد و دیگران ۱۳۸۹، بحرانی پور ۱۳۹۲، بیانی ۱۳۹۷) که متمرکز بر وجه معماری نبوده و با پرسش های این پژوهش قرابتی ندارند. پژوهش هایی نیز در رابطه با معماری این دوران می توان نام برد (ویلبر و گلمبک ۱۳۷۴، افشار ۱۳۵۴، ویلبر ۱۳۴۶، هیلن براند ۱۳۸۳، خادم زاده ۱۳۸۷، سرآبادانی ۱۳۸۹،

امامی میبیدی (۱۴۰۱) که بیشتر به تاریخ آثار معماری مربوط می‌شوند و برخی از منابع مورد استناد این پژوهش هستند اما با پرسش پژوهش فاصله دارند.

با این حال یافته‌های چند پژوهش شباهت‌هایی با محتوای پرسش‌های این پژوهش دارند؛ دانش یزدی (۱۳۹۸) نقش یکی از بانوان دربار تیموری در آبادانی یزد را بررسی کرده و متمرکز بر همین دوره بوده است. شایسته‌فر (۱۳۸۸) فهرستی از آثار معماری دوران تیموری و صفوی ایران و خارج از آن را معرفی کرده که به همت زنان بانی ایرانی ساخته شده‌اند. میرهاشمی روته و دیگران (۱۴۰۳) در پی تبیین موقعیت معماری و معماران از قرون هفتم تا نهم به عوامل مادی و غیرمادی اثرگذار بر کنشگران در شکل‌گیری معماری این ادوار دست یافته اما مشابه دیگر پژوهش‌ها به نقش زنان اشاره‌ای نداشته و عوامل اثرگذار بر شکل‌گیری معماری را مد نظر قرار داده نه عوامل اثرگذار بر رونق و توسعه آن.

پژوهش‌های بالا به لحاظ محتوا و روش با پژوهش حاضر تفاوت‌هایی دارند. اولاً محدودی مکانی-تاریخی آن به شهر یزد اختصاص یافته به این دلیل که پژوهشگر به یک عنوان یک بانوی معماری و ساکن در این شهر تاریخی با فرهنگ عمومی حاکم بر این شهر آشنا بوده و درک مبانی تاریخی آن برای وی سهل‌تر و از طرفی دسترسی به مصادیق معماری و دیگر آثار تاریخی این ادوار ممکن بوده است. ثانیاً پژوهش پیش رو متکی بر متون، منابع مکتوب و مصادیق معماری است؛ در حالی که آثار فوق‌الذکر تنها بر منابع مکتوب تاریخی متکی بوده‌اند. پافشاری بر منابع مکتوب همواره توصیه نمی‌شود، چراکه گاه مصادیق معماری نشانه‌هایی از اعتلای معماری را ارئه می‌دهند که در منابع مکتوب موجود نیست (Kruft 1994: 13)، از این نظر یافته‌های پژوهش حاضر می‌تواند مکمل پژوهش‌های فوق‌الذکر باشد.

۴. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی-استنباطی است. موضوع مورد بحث صرفاً از عصر و دوره‌ای تاریخی بحث می‌کند. لذا با اتکا به آثار و نوشته‌های بر جای مانده و با تکیه بر منابع مدون به ویژه آثاری که نویسندگی آنها هم عصر دوره‌های مورد بحث می‌باشند، پژوهش انجام شد. همچنین با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی، مراجعه به آثار هنری مثل آثار معماری و برخی کتیبه‌ها، وقف‌نامه‌ها و سنگ‌نبشته‌ها، امکان استخراج داده‌ها و تجزیه و تحلیل آنها فراهم گردید. پس از آن اطلاعات مرتبط با خواتین قرون هفتم تا نهم

تبیین نقش اثرگذار خواتین مسلمان ... (سیده سعیده حسینی زاده مهرجردی) ۴۹

ه.ق توصیف گردید. سپس آن بخش از اطلاعات مربوط به نسبت میان خواتین و معماری دسته‌بندی و تحلیل شد. در نهایت نتایج مربوط به این نسبت استخراج و نقش اثربخش فعالیت‌های خواتین در رونق معماری و شهرسازی یزد آن هر دوران استنباط و تبیین گردید.

۵. یزد قرون هفتم تا نهم ه.ق

یزد در زمان اتابکان (۷۳۵-۵۳۶ ه.ق) تابع فارس بود ولی با تشکیل دولت ایلخانی (۶۵۴-۷۰۶ ه.ق) و علی‌رغم وجود حکومت‌های محلی مانند آنچه در یزد وجود داشت اتابکان تا اواخر عهد ایلخانی با حفظ مناسبات دوستانه بر یزد حاکم بودند (عباسی ۱۳۷۴: ۷۵). در نهایت با ضعف و سستی که اتابکان با آن مواجه شدند، آل مظفر (۷۱۸-۷۸۵ ه.ق) جای آنان را گرفتند و حکومت آل مظفر که آغاز آن مصادف با اواخر دوره‌ی ایلخانان بود از قدرتمندترین و شکوفاترین حکومت‌های تاریخ میانه‌ی ایران بر روی کار آمد. «فرزندان امیر مظفر^۴ پس از مرگ ابوسعید در یزد و کرمان استقلال یافتند. پسر وی امیر مبارزالدین محمد در سال ۷۴۰ ه.ق قیام کرد و سلسله آل مظفر را تأسیس نمود که تا سال ۷۵۹ ه.ق پابرجا بود» (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۸: ۵۲۹-۵۳۰).

یزد در این دوران مرکز یک حکومت ایرانی در دل سرزمین‌های تحت سلطه‌ی ایلخانان بود. در این میان پناهگاه‌های فرهنگ و تمدن ایرانی و بخش مهمی از موارث علمی و فرهنگی در یزد محفوظ باقی ماند. اقدامات فرهنگی هنری امیران آل مظفر، رشد و ترقی فرهنگ و تمدن اسامی را باعث شد که زمینه را برای ارتباط آن با دوره‌های بعدی فراهم گردانید؛ به‌طوریکه دوره‌های تیموری و صفوی را که اوج رشد و ترقی تمدن اسلام است، میتوان مدیون اقدامات آل مظفر دانست (سرآبادانی ۱۳۸۹: ۱۰۲).

۶. بحث و یافته‌ها

۱.۶ جایگاه خواتین در تاریخ معماری یزد

نتایج برخی پژوهش‌ها است (زاهد و خواجه‌نوری ۱۳۸۲: ۵۱) حاکی از آن است که عمده حضور زنان در فعالیت‌های اجتماعی اغلب با آگاهی از هویت، قدرت و حقوق خود بوده که خواهان رقابت با مردان نیز بوده‌اند. البته موضع آنان در برابر مردان مانند موضع زنانی که

خواهان به زیر کشیدن مردان از کرسی قدرت هستند، نبوده و با قصد دفاع از حقوق خود نقش‌آفرینی می‌کردند (ایمان و کیدقان ۱۳۸۲: ۷۹-۱۰۷) اما تبیین این نقش اثربخش یا نمودی پررنگ نداشته یا مورد توجه خاص مورخین نبوده است.

با این وجود بر اساس آنچه در ادامه تبیین می‌شود می‌توان اذعان داشت در اعتلای معماری یزد زنان من جمله زنان درباری یا خواتین به نحو شایسته حضور داشته و نقش‌آفرین بودند. هرچند این نوع حضور در خلق آثار هنری تا پیش از تأسیس مدارس و هنرکده‌ی زنان در دوران قاجاریه و مابعد آن بسیار محدود و نادر بوده (شریعتی و راودراد ۱۳۸۹) اما اغلب موارد در جریان به ثمر رساندن آثار هنری و معماری ایران حضوری اثربخش و پرثمر بوده است. امروزه پاره‌ای از این آثار معماری در یزد هنوز پابرجا است و حتی در برخی از اسناد و متون تاریخی نیز رد پای این اثربخشی پیدا است، لکن به‌طور منسجم و یکپارچه این نقش اثربخش مورد مطالعه قرار نگرفته و بدین سبب پژوهش حاضر برای تبیین این موضوع انجام شده است.

۲.۶ دوره ایلخانی و اتابکان یزد (قرن هفتم-هشتم ه.ق)

حکومت ایلخانی با حمله مغول به ایران در قرن هفتم (ه.ق) آغاز می‌شود و تا زمان انقراض آن اسلام مذهب رسمی دولت و حکومت در ایران بود (اقبال آشتیانی ۱۳۸۸). شهر یزد در این دوره به‌ویژه به واسطه قربت بین خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی وزیر معروف ایلخانان و (دامادش) سیدشمس‌الدین محمد فرزند یکی از علما و خیرین یزد به نام سیدرکن‌الدین، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. به تعبیر مرحوم ایرج افشار (۱۳۷۷)، یزد که تا آن دوره فقط به تجارت و شعربافی شهرت داشته، در این دوره از نظر فعالیت‌های فرهنگی و فکری مهم و در امان می‌شود. «امنیت حاکم بر یزد به خصوص در زمان هجوم مغولان و هرج و مرج‌های پس از آن» (میرحسینی ۱۳۸۲: ۴۴) از دلایل پیشرفت هنر و به‌ویژه معماری آن دوره بود که این امتیاز را سایر شهرهای درگیر حملات مغول نداشتند.

با استناد به افشار (۱۳۷۴) و رحیمدل (۱۳۸۹) صوفیان یزد در قرن هشتم از طبقه مهم و قابل توجه جامعه و مورد احترام بسیاری از مردم عامه بودند. شواهدی از تاریخ محلی یزد وجود دارد (کاتب، ۱۳۵۷) که نشان می‌دهد در این دوره هم علما مؤسس خانقاه و هم صوفیان بانی مدارس بودند. برخی شاهان مغول در هر شهر و دیار خانقاهی بنا می‌کردند یا در کنار هر مسجد و مرکز علمی و فرهنگی ساخت خانقاه را بر خود واجب می‌شمردند.

تبیین نقش اثرگذار خواتین مسلمان ... (سیده سعیده حسینی زاده مهرجردی) ۵۱

این امر چنان شایع بود که حتی خواتین نیز اینگونه اقدام می‌کردند (میرحسینی ۱۳۸۲، محقق و لاریجانی ۱۳۹۰) و «اکثر قریب به اتفاق مدارس این دوران نیز بر بنیاد موقوفات اداره می‌شدند» (عباسی، ۱۳۷۴: ۷۵). با مطالعه این شواهد چند نکته روشن شد؛ اینکه رونق فرهنگی در این دوره با توسعه معماری گره خورده بود. به عبارتی تربیت عالم و صوفی در مدرسه و خانقاه با حمایت حاکمان محلی یزد و درباریان حکومتی نهضتی به نام نهضت مدرسه‌سازی را راه انداخت یا استمرار بخشید.

با اتکا به سفرنامه ابن بطوطه (۱۳۷۶: ۲۸۰) و نیز پژوهش‌هایی که در رابطه با جایگاه خواتین ایلخانی و اختیار عملی بالای آن‌ها در اداره حکومت انجام شده (فروغ‌بخش ۱۳۸۹) می‌توان به توانمندی‌های مالی، برخورداری از املاک فراوان، دارایی‌های و درآمد‌های ناشی از تملکات خواتین ایلخانی پی برد. همزمان با اقدامات سیاسی در این دوران زمینه برای ساخت مدارس آن هم با مقبولیت زیاد فراهم شد که می‌توان گفت یزد در این دوره مانند دوره اتابکان با نهضت مدرسه‌سازی مواجه شد (خادم‌زاده ۱۳۸۷: ۴؛ امامی میبدی ۱۴۰۱). از رسوم رایج این دوران یکی ساخت مدرسه توسط متمولین و حکام بوده دیگری دفن بانی مدرسه در گنبدخانه جنیب مدرسه پس از وفات او بوده است (همان). با استناد به کتب تاریخ یزد (کاتب ۱۳۵۷: ۱۱۴، افشار ۱۳۵۴: ۳۶۶) دو خاتون یزدی در این دوره در نهضت مدرسه‌سازی اثرگذار بودند (جدول ۱).

یکی دختر رشیدالدین فضل‌الله همدانی و همسر سیدشمس‌الدین به‌عنوان پسر سیدرکن‌الدین از خیرین یزدی است. مدرسه شمسیه مدفن بانی آن سیدشمس‌الدین است و از پدر وی موقوفات و آثار معماری مختلفی برجای مانده است (چراغی ۱۳۹۱). وقف‌نامه معروف جامع‌الخیرات اثر سیدرکن‌الدین فهرستی از وقفیات و درآمد حاصل از آن برای اداره مدارس و مجموعه‌های فرهنگی این دوره (سیدرکن‌الدین ۱۳۴۱) را در اختیار می‌گذارد.

جدول ۱. آثار دوره ایلخانی بنا شده توسط خواتین یزد

ردیف	نام و کاربری بنا	دوره ساخت	موقعیت	نام بانی	هویت بانی
۱	تزیینات مدرسه شمسیه و ساخت محراب مرمری سبز مدرسه	ایلخانی	یزد	فاطمه بنت خواجه رشیدالدین فضل‌الله و همسر سید شمس‌الدین	دختر وزیر غازان خان
۲	کتابخانه و مدرسه صفوتیه	آغاز: ۶۲۷ (ق.ه)	یزد	محمودشاه و تکمیل آن توسط	همسر گیخاتو

ردیف	نام و کاربری بنا	دوره ساخت	موقعیت	نام بانی	هویت بانی
				همسرش صفوه الدین یاقوت ترکان	(و مادرشاه)
۳	دروازه و بازار مالمیر قنات مریم‌آباد احداث روستای مریم‌آباد مسجد جمعه مریم‌آباد	دهه اول قرن هفتم (اتابکان) سال ۶۲۵ ه.ق.	یزد	مریم ترکان خاتون	مادر سلطان قطب‌الدین

در کتاب یادگارهای یزد (افشار، ۱۳۵۴: ۵۹۲-۶۰۴) ذیل مدرسه شمسیه به صندوق تربت سیدشمس‌الدین اشاره گردیده که از عاج و آبنوس ساخته و توسط همسرش به همراه محراب مرمرین از تبریز به یزد فرستاده شد. احتمالاً مقصود از صندوق تربت همان مرقده یا سنگ مزار باشد. سعدی نیز در باب هفتم گلستان حکایت ۱۸ به چنین عبارتی اشاره می‌کند که مقصودش سنگ قبر است (سعدی ۱۳۹۳: ۲۱۷). متن کتیبه‌های موجود در بنا و مشاهده میدانی تزئینات بنا (تنوع، نوع تزئینات و مصالح به کار رفته) نشان از توجه این خواص این دوره به هنر و معماری است (تصویر ۱).

تصویر ۱. پلان و نمای جلوخان ورودی مدرسه شمسیه یزد

خاتون دیگر یاقوت ترکان همسر گیخاتو معروف به پادشاه‌خاتون که در احداث کتابخانه و مدرسه‌ای در یزد نقش داشتند (جدول ۱). مورخان وی را زنی با لیاقت وصف کرده‌اند که بارگاهش محل تجمع اهل فضل و دانش بوده و اوقاتش را در مجالست با عالمان و شاعران می‌گذراند. او خود شعر می‌سرود (صفا ۱۳۵۱: ۲۲) و در خوشنویسی نیز دست داشته و چندین جلد قرآن به خط او نوشته شده است (دانشنامه جهان اسلام ۱۴۰۴: ۲۵۷۳). به نظر می‌رسد تمایل او به شعر و ادب زمینه‌ساز تربیت علما و توسعه مدارس، کتابخانه و

تبیین نقش اثرگذار خواتین مسلمان ... (سیده سعیده حسینی زاده مهرجودی) ۵۳

کمک به نهضت مدرسه‌سازی شد. مدرسه صفوتیه مدفن وی و همسرش محمودشاه است (خادم‌زاده ۱۳۸۷: ۱۰).

از دیگر اقدامات مهمی که خواتین یزدی انجام دادند اقدامات عمرانی مانند احداث دروازه شهر یا محله است. مانند مریم خاتون (جدول ۱) که به دستور او دروازه مالمیر (مال امیر) در شمال شرقی یزد احداث گردید. گشودن این دروازه و ساخت بازار توسط وی نیز احداث مسجد و حمام توسط غلام وی سبب ایجاد یک محله به نام محله مالمیر شد (خادم‌زاده ۱۳۸۷: ۹).

۳.۶ آل مظفر (قرن هشتم ه.ق)

بعد از مرگ ابوسعید سومین سلطان ایلخانی در ۷۳۶ ه.ق در قلمرو ایلخانی هرج و مرج افتاد و حکومت‌هایی شهور یافتند که هرچند تداومی نداشتند، اما برخی از آن‌ها مانند آل مظفر اقدامات مهمی در زمینه هنر و معماری انجام دادند. امرای آل مظفر حدود ۷۷ سال بر مناطقی از یزد حکومت کردند که برخی در خدمت ایلخانان و برخی دیگر در میبد باقی ماندند (رئیس‌السادات و دیگران ۱۳۹۰: ۸۴-۹۰). بسیاری از حاکمان این دوره «در میبد متولد شده، پرورش یافته و برخی نیز مدفون شده‌اند، از اینرو میبد و یزد در سرتاسر این دوران دارای اهمیت ویژه‌ای بوده است» (اسفنجاری ۱۳۸۴: ۴). امروزه میبد یکی از شهرستان‌های یزد است.

در دوره آل مظفر ابنیه مختلفی همچون قلعه و ارگ، مساجد، مدارس، مقبره‌ها و گنبد‌ها، بازارها، حمام‌ها، کاروانسراها، آب‌انبارها، دارالسیاده^۵ و کتابخانه‌ها در یزد و دیگر شهرها احداث شد (خادم‌زاده ۱۳۸۷). که برخی از آنان هنوز پابرجا و برخی از بین رفته‌اند. گفته می‌شود «در قرن هشتم کمتر شهری به اندازه‌ی یزد کاروانسرا، بازار و حانوت^۶ داشت» (شهاب‌رضوی و امامی ۱۳۸۸: ۱۳) همچنین بازارهایی که در این دوره ساخته شد نقطه عطفی بر اقتصاد شهر یزد نیز به حساب می‌آید.

خادم‌زاده (۱۳۸۷) به نقل از کاتب به تعداد زیادی روستا اشاره کرده که در این دوران در یزد ساخته شده است. در این اقدام از روستاهایی نام می‌برد که برخی از اقوام و نزدیکان حکام مظفیری در ایجاد آنها مشارکت داشتند. از اسامی این روستاها چنین برمی‌آید که روستاها به نام بانیان نامگذاری می‌شدند از جمله علی‌آباد، مظفرآباد و ... نام ترکان‌آباد و

خاتون‌آباد نیز در بین اسامی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد خواتین مظفری در این امر مشارکت‌هایی داشتند.

خواتین در این دوره نیز بیشتر به احداث بناهای عام‌المنفعه مانند مدارس و مساجد اهتمام داشتند تا آن حد که گاه از جامعه‌ی اکثریتی بنیانگذاران مدارس محسوب می‌شدند (نوروزی و صادقی فرد ۱۳۹۹: ۴۳-۵۹). البته در تاریخ آل مظفر هر جا سخن از ساخت مسجدی به میان می‌آید، می‌توان در کنار آن دستور ساخت مدرسه‌ای هم پیدا کرد که گاه موقوفه‌هایی به آن تعلق گرفته است. فراوانی ساخت مسجد و مدارس در کنار هم می‌تواند میزان توجه و اهتمام خواتین یزدی به تحصیل علوم مذهبی (سرآبادانی ۱۳۸۹: ۹۶) و رونق فرهنگی را نشان دهد. مدرسه نصرتیه (۷۸۷ق)، مسجد جمعه یعقوبی (۷۸۵ق) و مسجد نعیم آباد در یزد همچنین مسجد جامع منشاد^۷ که در مسجد اخیر، سه تکه از کتیبه آن باقی مانده (جدول ۲) نمونه بناهای این دوره هستند.

از جمله خواتین مظفری که برای ساخت برخی از این ابنیه تلاش کردند می‌توان به مادر شاه یحیی^۸ بانی مدرسه خاتونیه (۷۸۷ق) و عمه وی بانی مدرسه خانزاده اشاره کرد که برخی از خاندان مظفری در این مدارس مدفون هستند. مدرسه خاتونیه موقوفات بسیاری دارد. بانی آن در کنار مسجدی، یک جمعه بازار دارای شصت دکان ایجاد کرد که به بازار خاتون مشهور است. بازاری نزدیک مسجد جمعه یزد، مشهور به بازار کفش دوزان که چهل دکان و چهل حجره داشت از آثار وی نام برده شده است (جدول ۲). کاتب (۱۳۵۷: ۸۸-۸۶) از لفظ عمارت‌کردن و سازکردن برای این خاتون استفاده کرده است. از آنجا که وی معمار ابنیه‌ی فوق نبوده احتمالاً بنا به دستور وی و با صرف هزینه‌هایی از سوی او این بناها عمارت گردیدند. موقوفات ذکر شده بر آن‌ها نیز دال بر این مدعا است. با استناد به این موقوفات می‌توان گفت خواتین علاوه بر بانی گاه واقف معماری نیز می‌شدند.

از دیگر خواتین این دوره خانزاده خاتون دختر امیر مبارزالدین محمد، عمه شاه یحیی است که مدرسه‌ای مشهور به خانزاده ساخت. مدرسه خانزاده بنا بر قول کاتب (۱۳۵۷) مدرسه‌ای عالی و مروح با چهارصفه و درگاهی عالی است که چهارصفه آن مقابل مزاری متبرک واقع شده و دارای قُبّه‌ای است. قبه به بنا یا بارگاهی گویند که سقف آن گنبدی شکل باشد (بهشتی و قیومی بیدهندی ۱۹۲: ۱۳۸۸). وی علاوه بر مدرسه و قبه در کنار مزار شیخ دادا^۹ خانه‌ای نیز بنا کرد. طبق تحقیقات محلی احتمالاً قبه‌ی مذکور مدفن این بانو

است. افشار (۱۳۵۴: ۳۸۷) به نقل از کتاب جامع مفیدی، محل دفن خواهر این خاتون یعنی مخدوم زاده خاتون را نیز همانجا ذکر می‌کند.

با استناد به کاتب (۱۳۵۷) خواتین در عصر شاه یحیی قدرت عمل و حوزه‌ی نفوذ زیادی داشتند و این تأثیرگذاری هم‌چنان که وی اشاره می‌کند «یزد را معمور ساخت» (کاتب ۱۳۵۷: ۸۲). مطابق جدول (۱) در این عصر خواتین اغلب در نقش بانی و گاه حامی ابنیه ظهور یافتند. مقصود از بانی معمار نیست بلکه مقصود بنیانگذار و مؤسس این ابنیه است که به دستور آنها و صرف هزینه از سوی آنها ابنیه برپا می‌شدند. نقش حمایتی خواتین نیز به موقوفات آنها برای جاری بودن خدمات آن ابنیه برمی‌گردد. در اصل پس از اینکه خواتین به عنوان بانی در نقش مؤسس ابنیه ظاهر می‌شدند برای رونق داشتن فعالیت‌های آن ابنیه نیز هزینه می‌کردند و از دارای‌ها یا آنچه در تملک داشتند به‌عنوان موقوفات بر آن ابنیه جاری می‌ساختند. این بانی و حامی بودن آنها باعث می‌شد نه تنها بنا یا بناهایی برپا شوند بلکه در احیا و زنده‌بودن عملکردی آن نیز اثرگذار باشند. نکته مهم دیگر ویژگی عام‌المنفعه بودن اغلب این ابنیه است و کمتر بنایی را می‌توان در این جدول یافت که بنای خصوصی باشد.

جدول ۲. آثار دوره آل مظفر بنا شده توسط خواتین در یزد

ردیف	نام و کاربری بنا	دوره ساخت	محل احداث	نام بانی	هویت بانی
۱	خانه، مدرسه خانزاده خاتون و قبه آن همراه موقوفات بسیار آن	بنای مدرسه: ۷۸۶ ه.ق (مظفری)	یزد (محله شپخداد)	خانزاده خاتون	دختر امیر مبارزالدین و عمه شاه یحیی
۲	کتابخانه و مدرسه خاتونیه و مسجد روبروی آن	بنای مدرسه: ۷۸۰ ه.ق (مظفری) و اتمام ۷۸۷ ه.ق	یزد	شاه خاتون یا خاتون بانو ^{۱۱}	مادر شاه یحیی ^{۱۱}
۳	بازار کفش دوزان مشتمل بر چهل دکان و چهل حجره خانه و بادگیر و باغی بزرگ	آل مظفر (مظفری)	یزد	شاه خاتون	مادر شاه یحیی
۴	مسجد معین الدین معلم یزدی بقعه جهت تدفین خود جنب آن	آل مظفر (اتمام: ۷۸۰ ه.ق)	یزد (اهرستان)	بانو: مولانا معین الدین معلم یزدی	تکمیل: همسر مولانا معین الدین معلم یزدی
۵	وقف باغ حاجبی	آل مظفر	یزد	ملکه خواند سلطان	دختر شاه حسین ^{۱۲} و همسر شاه محمود
۷	حمام و آسیای ده نیم و ساخت دریاچه در میان باغ ساباط	آل مظفر	یزد	سلطان پادشاه	دختر شاه شجاع مظفری

۴.۶ دوره تیموری (قرن هشتم و نهم هجری ق)

نیمه نخست قرن نهم (۸۰۰-۸۵۰ ق) مصادف است با حکومت تیموریان بر سرتاسر ایران و برخی مناطق مسلمان‌نشین اطراف آن، که تاریخ اجتماعی شیعیان در ایران را رقم می‌زند (حسین‌پور ۱۳۸۶: ۵۹). شاهرخ پسر و جانشین تیمور بیش از وی به بازسازی آثار تمدنی و هنری توجه می‌کرد. در زمان او شاهزادگان و درباریان نیز برای احداث و افزایش شمار ابنیه، تعمیر و بازسازی بناها تا حدی اختیار یافتند. بنابراین معماری در این دوره نیز به‌طور کلی رونق قابل توجهی داشته است.

در مورد سهم زنان در این میان می‌توان نمونه‌هایی را اشاره کرد که نشان از حمایت آنها در ساخت ابنیه و اهمیت بیشتر به احداث بناهای جدید دارد. این عصر با انبوهی از آثار معماری مواجه شد که اغلب با حمایت وابستگان دربار احداث شدند (کاوسی ۱۳۸۹: ۱۰۷-۱۲۵). از یک‌سو حمایت تیمور و جانشینان وی از هنرمندان و دانشمندان و نیز کشورگشایی‌های وسیعی که وی در مناطق ایران انجام داد، مسیر را برای شکوفایی انواع هنرها به‌ویژه معماری و هنرهای وابسته به آن گشود (حامدی و حیدری ۱۳۸۸: ۸). مطابق نظر افشار (۱۳۷۱ ج ۱: ۲۰) حاکمان و والیان دوره تیموری در آبادی و دامنه‌بخشی شهر یزد و حوالی آن کوشش قابل توجهی کردند.

از دیگر سو شکوفایی قابل توجه تاریخ‌نویسی توسط یزدیان از جمله شرف‌الدین علی یزدی مورخ نامدار این عصر و نگارش کتب تاریخ محلی یزد در این دوران (میلر^{۱۳} ۱۳۸۰: ۹۹) که قبلاً نام برده شد، امکان ثبت اطلاعات زمینه‌ای در خصوص نقش خواتین در حوزه معماری این دوران را میسر کرد.

قدر مسلم این است که در زمان شاهرخ تیموری سیورغال‌هایی^{۱۴} از سوی سلطان به تابعان حکومت هدیه می‌شد تا پشت در پشت از آن بهره گیرند. در این میان روحانیون و علما و سادات نیز علاوه بر نزدیکان دربار و نظامیان مقتدر از این سهم برخوردار می‌شدند (بلندی ۱۳۸۹: ۱۷-۱۸). لذا منافع مادی و اقتصادی حاصل از این عایده به صاحبان آن امکان می‌داد تا به اقدامات سودمندی از جمله ساخت ابنیه‌ی عام‌المنفعه روی آورند. زنان به ویژه زنان درباری یکی از این نافعین بودند که برای ساخت ابنیه‌های مذکور اقدامات وسیعی انجام دادند. جمال‌الدین و صالحی (۱۳۹۶) به حضور چشم‌گیر زنان به‌عنوان حامی از ویژگی‌های معماری دوران تیموری یاد می‌کنند.

حاکم یزد در عهد تیموری یکی امرای با نفوذ به نام امیر جلال‌الدین چقماق شامی بود. وی به همراه همسرش بی‌بی فاطمه خاتون معروف به سنی فاطمه بیشترین سهم را در ارائه وقفیات جهت امورات عمرانی و ساختمانی یزد دارا هستند. سنی فاطمه فرزند شمس‌الدین امیر محمد از عالمان دینی یزد در این دوران بود و در محضر بزرگان آن دیار به تحصیل علوم دینی پرداخت. از زنان فاضل و بزرگوار عصر خود بود و به فضل، درایت، احسان، پاک‌دامنی، پرهیزگاری و عبادت شهرت داشت.

این بانو ارادت خاصی به اهل بیت داشت و خانقاه، زورخانه، آب‌انبار، حمام، میدان، تکیه، کاروانسرا، بازارچه حاجی قنبر، بقعه سنی فاطمه در یزد از جمله موقوفات او و همسرش است و عواید این موقوفات برای سکونت تمام مسلمین علی‌الخصوص سادات و فقرای مؤمن و همچنین بزرگان دینی هنگام سفر به یزد صرف می‌شد.

در سال ۸۴۰ ق امیر چقماق با همکاری سنی فاطمه ساختمان مسجد جامع و خانقاهی را شروع و در سال ۸۴۹ ق املاکی را وقف کردند (ایوانا که ۱۳۸۴: ۳۵). وقفیات عمرانی این زوج واقف طبق وقف‌نامه‌های به‌جای مانده از آنها شامل پنج رقبه مسجد جامع، خانقاه، آب انبار، نهر آب و چاه آب سرد متعلق به سال ۸۴۱ ه. ق بود. در گذشته به ملک و مستغل رقبه می‌گفتند (بهشتی و قیومی بیدهندی ۱۳۸۸: ۱۳۶). دیگر موقوفات سنی فاطمه که در کتب تاریخ محلی ذکر شده در بالا، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. املاک اطراف حمای که چخماق در محل کاروانسرای مخروطی مقابل مسجد جامع بنا کرده بود.

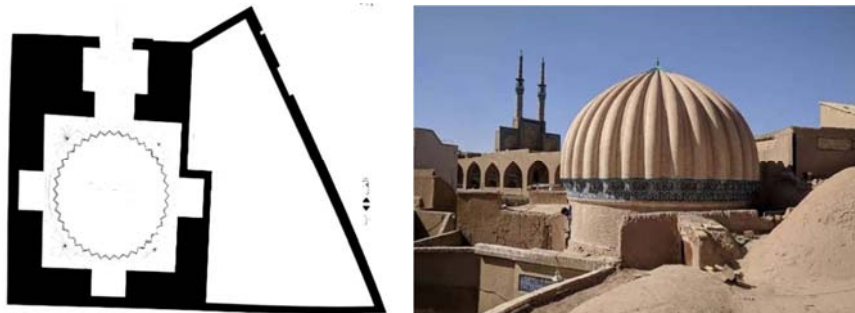
۲. تمام آب و اراضی روستای محمد در گیلک طبس

۳. آسیاب روستای خلیل (طاحونه و باغ آن)

۴. ساختمانهایی که بر روی عرصه کاروانسرا بنا شده (مستحدثات عرصه خان)

۵. منافع حاصل از عواید روستای بدرآباد در نزدیکی میبد

۶. حقایق قناتی که توسط امیر مشارالیه خریداری و بازسازی شده بود.

تصویر ۲. پلان و تصویر گنبد بقعه ستی فاطمه

ستی فاطمه همچنین بقعه‌ای (مدفن) برای خود بنا کرده و بخشی از عواید وقفیات خود را برای پس از حیات خود در نظر گرفته بود (تصویر ۲). مؤلف جامع مفیدی در این باره می‌نویسد که

به قرب بازار محله‌ی میرچقماق در حوالی خانقاه امیر معظم‌الیه گنبدی به جهت مدفن خود بنا فرمود و به کاشی الوان مزین کرد و مرحومه‌ی مذکوره در آنجا مدفون است و همچنین آسیا را بر بقعه‌ی خود وقف فرمود و حاصل آن هر ساله مقدار هشتصد من به وزن شاه آرد گندم است که یک درم صرف بقعه‌ی مذکوره نمی‌شود (مستوفی بافقی، ۱۳۴۲: ۱۷۷).

جدول ۳. آثار دوره تیموری بنا شده توسط بانوان در یزد

ردیف	نام و کاربری بنا	دوره ساخت	محل احداث	نام بانوی	هویت بانوی
۱	خانقاه امیرچقماق	تیموری	یزد	امیرچقماق و ستی فاطمه	خانندان حاکم یزد
۲	مسجد امیرچقماق	۸۴۱ ه.ق (تیموری)	یزد	امیرچقماق و ستی فاطمه	خانندان حاکم یزد
۳	فرش کف صحن مسجد جامع با سنگ مرمر یا نصب دو ستون مرمری در دو جانب صفا (سنگ‌نشته)	۸۳۰ ه.ق (تیموری)	یزد	ستی فاطمه	همسر حاکم
۴	تکمیل و اتمام مسجد امیرچقماق	۸۴۱ ه.ق (تیموری)	یزد	ستی فاطمه	همسر حاکم
۵	آسیاب و گنبدخانه	تیموری	نزدیک ده‌آباد	ستی فاطمه	همسر حاکم
۶	باغ و درگاهی عالی بر در آن	تیموری	یزد	ستی فاطمه	همسر حاکم
۷	چاه آب سرد و سقاخانه‌ی آن	تیموری	یزد	ستی فاطمه	همسر حاکم

ردیف	نام و کاربری بنا	دوره ساخت	محل احداث	نام بانی	هویت بانی
۸	مدرسه باوردیه	۷۴۳ (تیموری)	یزد	-	همسر امیر شمس‌الدین محمد
۹	آب انبار	تیموری	یزد	امیرچقماق و سستی فاطمه	خاندان حاکم یزد
۱۰	کاروانسرا	تیموری	بیرون شهر یزد	امیرچقماق و سستی فاطمه	خاندان حاکم یزد
۱۱	بقعه سستی فاطمه	تیموری	یزد	سستی فاطمه	همسر حاکم
۱۲	باغ	تیموری	یزد	مه‌داغلی بیکه سلطان	دختر شاهزاده بایسنغر

انگیزه‌ی خواتین این خاندان که نمونه‌ای از آثار عمرانی و آبادانی آنان در جدول (۳) آمده، به‌ویژه در وقف آثار همانطور که در وقف‌نامه‌های آنان مانند متن وقف‌نامه‌ی مسجد امیرچقماق ذکر گردیده قرب الهی با اعتقاد به معاد بوده است (افشار ۱۳۵۴: ۱۶۸). از او دو سنگ‌نبشته ستونی شکل در مدخل ورودی مسجد جامع برجای مانده است (حسینی زاده ۱۳۹۲: ۶۱). نظام‌الدین فرزند امیر چقماق یکی دیگر از امرای جنگجو و شجاع یزد در دوران حکمرانی شاهرخ تیموری نیز به همراه همسرش در کنار تلاش‌های مادر و پدر خود بر معماری و شهرسازی عهد تیموری یزد اثرگذار بود (ایواناکه ۱۳۸۴: ۳۴).

همت خواتین این خاندان خیر و واقف در ایجاد انواع ابنیه که منفعت عامه دارد و محل درآمدی هم برای آنان نبوده نشان از تعالی روحیه دینی آنان دارد. با عنایت به توضیحات بالا می‌توان نتیجه گرفت خواتین تیموری به‌عنوان حامی، بانی یا واقف آثار معماری در راستای آبادانی یزد و رونق معماری این شهر بسیار مؤثر بوده‌اند. از طرفی دیگر انگیزه‌های غیرمادی و معنوی آنان برای این اقدامات می‌تواند یکی از دلایل ماندگاری برخی از این آثار تا عصر حاضر باشد.

۷. نتیجه‌گیری

مطابق جدول زیر می‌توان گفت خواتین در احداث یا تزئین آثار معماری دوران اقتدار خود، یا تعمیر و بازسازی آنها از طریق حمایت مادی و معنوی به طرق مختلف مانند وقف سرمایه و املاک خود و عواید حاصل از آنها در آبادانی و اعتلای معماری یزد نقش داشتند. در این میان هرچه از قرن هفتم به سمت قرن نهم پیش رفته، علاوه بر احداث/تزئین، وقف

آثار مرتبط با امور عمرانی و معماری و نیز تعمیر و بازسازی هم به نقش اثربخش خواتین افزوده شده است. همچنین فراوانی و بسامد این اثربخشی نیز افزایش یافته است. تعداد ابنیه آباد شده توسط آن‌ها در قرن نهم بیشتر از هشتم و بیشتر از قرن هفتم بوده است. بدین ترتیب می‌توان گفت بنیانی که خواتین قرن هفتم برای این امر نهادند در قرون بعدی استمرار و تقویت یافت. بیشترین آثار معماری مذکور از ابنیه عام‌المنفعه هستند و کمتر بناهای خصوصی را شامل می‌شوند و شاید یکی از دلایل استمرار و تقویت این سنت نیک همین توجه به امور عام‌المنفعه باشد.

این آثار و ابنیه معماری دارای وسعت، تنوع و تعدد کالبدی و عملکردی هستند. به‌عنوان مثال از نظر وسعت و تنوع عملکردی طیفی از خانه و باغ شخصی تا مدرسه و بازار و نهایتاً یک روستا یا محله را در بر گرفته است. در کل فراوانی احداث یا تزئین مدرسه و بقعه بیشتر از سایر ابنیه بوده است. به نظر می‌رسد این امر در دو قرون هفتم و هشتم تحت تأثیر نهضت مدرسه‌سازی باشد.

همچنین می‌توان گفت در دوره تیموری یعنی قرن نهم سنت جاریه وقف رواج بیشتری داشته و شاید یکی از دلایل رونق و توسعه معماری همین حمایت مادی و معنوی از طریق وقف بوده است. تنوع عملکردی ابنیه در قرن نهم بیشتر از قرون قبلی است و تعدد ابنیه عام‌المنفعه نیز بیشتر است. بر خلاف قرون قبلی در این قرن بنا یا اثری دیده نمی‌شود که با اسم خاتون اثرگذار بر آن، نامیده شود در صورتی که در قرون قبلی بر روی برخی آثار نام خواتین گذاشته شده بود. در این قرن بیشتر از روی متن وقف‌نامه‌ها امکان شناخت خاتون مورد نظر میسر می‌شد.

جدول ۴. جمع‌بندی اطلاعات مربوط به نقش خواتین مسلمان قرون هفتم تا نهم بر معماری یزد

دوره ایلخانی/تابکان یزد		دوره مظفری		دوره تیموری	
احداث/تزئین	خانه (دو باب)	احداث/تزئین	وقف	وقف	تعمیر/بازسازی
محراب مرمری مدرسه شمسیه	باغ	خانقاه	باغ	چاه آب سرد	فرش کف مسجد
صندوق تربت		مسجد امیرچقماق		املاک اطراف حمام	نصب دو ستون کتیبه در مسجد
کتابخانه صفوتیه		آسیاب		آب و اراضی روستایی در طبس	-
مدرسه صفوتیه		باغ		آسیاب روستایی	-

دوره تیموری			دوره مظفری		دوره ایلخانی/تابکان یزد
تعمیر/بازسازی	وقف	احداث/تزیین	وقف	احداث/تزیین	احداث/تزیین
	خلیل				
-	مستحذات عرصه کاروانسرا	سقاخانه		مدرسه خاتونیه	دروازه مال میر
-	عواید روستای بدرآباد میبد	مدرسه باوردیه		مسجد (دو باب)	بازار مال میر
-	حقابه قنات	آب انبار و بادگیر آن		چهل دکان و چهل حجره و بازار کفش دوزان	روستای مریم آباد
-	بازارچه	کاروانسرا		بادگیر	قنات مریم آباد
-	تکیه	بقعه		باغ و دریاچه آن	مسجد جمعه
-	کاروانسرا	بازارچه حاجی قنبر		حمام عمومی	-
-	حمام	تکیه		آسیاب	-
-	آب انبار و نهر و چاه آب	-		-	-
-	خانقاه	-		-	-
-	زورخانه	-		-	-

۸. نتیجه گیری: نقش اثرگذار خواتین مسلمان در توسعه و رونق معماری یزد

یزد از اوایل قرن پنجم تا حکومت مظفری کمتر دچار فراز و نشیب‌های اجتماعی گردیده و همواره رونق فرهنگی در آن دارای تداوم و استمرار بوده و اغلب رونق و توسعه معماری از مصادیق بارز عمران و آبادانی را در بستر آرام خود داشته است. لیکن در دوره‌ای معین معماری یزد با رونق خاصی همراه بوده و آن زمانی است که پس از مدت‌ها که تحت حکومت سلسله‌های کوچک محلی قرار داشته از جمله در دوران مظفری که به‌عنوان یک مرکز حکوت ایرانی ایفای نقش کرده است. با استناد به متون تاریخی و بررسی مصادیق معماری قرون هفتم تا نهم نقش خواتین یا زنان درباری در آبادانی شهر یزد و رونق و توسعه معماری قابل توجه بوده است.

از یک سو نقش خاص خواتین در دربار حکمای قرون هفتم تا نهم ه.ق، آنان را به یکی از قدرتمندترین افراد و اثرگذارترین آنان در امور مختلف جامعه از جمله آبادانی یعنی توسعه و رونق معماری یزد تبدیل کرده بود. از دوره‌ی ایلخانی تا تشکیل حکومت تیموری، خواتین به طور مستقیم یا غیر مستقیم در امور مختلف از جمله عمرانی و آبادانی یزد

اثربخش بودند. در دوره‌ی آل مظفر همچون دوره ایلخانی خواتین ثروت و دارایی‌های بسیار و املاک فراوانی را که در تملک داشتند به‌صورت آگاهانه در راستای رونق و توسعه معماری یزد به کار گرفتند. در دوره‌ی تیموری انگیزه خواتین بیشتر معنوی و قرب و رضای الهی و در راستای احداث ابنیه عام‌المنفعه بوده است.

مهم‌ترین ابنیه‌ای که با نقش مؤثر خواتین ایجاد شدند، به‌غیر از مدارس، مساجد، خانقاه، آب انبار و سقاخانه، قنات، کاروانسرا، به عنوان مصادیق معماری عام‌المنفعه بودند. علاوه‌براین توسعه باغات و خانه‌ها به‌عنوان ابنیه خصوصی نیز قسمی دیگر از مصادیق معماری بودند که ردپای اثربخش خواتین در این توسعه دیده می‌شد. ضمن این دو مورد گاه عواید حاصل از موقوفاتی که خواتین برای املاک و دارایی‌های خود در نظر می‌گرفتند، در توسعه و رونق معماری یزد بسیار اثرگذار بود. در این میان خواتین با تخصیص سرمایه‌های حاصل از این موقوفات و سیورغال‌ها در راستای ساخت بنای نو، تکمیل بناهای ناتمام و یا بازسازی و احیای بناهای قدیمی ایفای نقش نموده‌اند. استقلال مالی خواتین از امتیازات حکومت‌های قرون هفتم تا نهم ه.ق زنان دریاری، عامل مهمی در این امر محسوب می‌گردد.

به لحاظ آماری بناهای به جای مانده از نقش اثربخش خواتین در شهر یزد در قرن نهم بیشتر از قرون هفتم و هشتم بوده است. عمده فعالیت‌های انجام شده در زمینه احداث مدرسه و بازار بوده است. مدرسه رونق فرهنگی و بازار رونق اقتصادی شهر را در پی داشته است. خواتین مذکور به‌طور کلی در سه نقش محوری بانی، حامی یا واقف در توسعه و رونق معماری یزد قرون هفتم تا نهم نقش‌آفرین و اثربخش بودند.

فراوانی و نوع بقایای آثار معماری برجای مانده از این دوران حاکی از آن است که برپایی بناهای آموزشی و فرهنگی مثل مدارس، کتابخانه، مقبره و مسجد مورد توجه خاص خواتین این دوران بوده است. گزارشات مندرج در تواریخ محلی یزد از طرح و ساخت برخی از این ابنیه از علاقه خواتین به ساخت ابنیه عام‌المنفعه و فرهنگی حکایت می‌کند.

ساخت عماراتی مثل دارالسیاده، خانقاه، مقابر و گنبدها، همچنین معمورساختن برخی روستاها و محله‌ها به‌عنوان اقدامات مهم عمرانی و آبادانی دیگری بود که به خواتین این دوران منسوب شده است.

با استناد به منابع تاریخی می‌توان باور داشت نفوذ تصوف در رونق معماری یزد مؤثر بوده است. مثلاً موقوفاتی که گاه از خانقاه‌ها تأمین می‌شد و عنایات برخی خواتین به شیوخ

صوفیه و ابنیه‌ی متصف به آنها را می‌توان از دیگر اقداماتی دانست که به موازات جنبش مدرسه‌سازی، به رونق و توسعه معماری یزد کمک کرد.

به‌طور کلی می‌توان نتیجه گرفت خواتین ایلخانی به‌عنوان «بانیان و حامیان» ساخت و ساز ابنیه عام‌المنفعه در رونق معماری یزد نقش مؤثر داشتند. آنان بخشی از طبقه حاکم و درباری بودند که جزء یکی از طبقات نخست حامی و بانی معماری یزد بیشتر در نقش واقف، بانی برپایی ابنیه عمومی، زمین‌دار و ملاک و حامی مالی ساخت ابنیه نقش خود را ایفا می‌نمودند. خواتین با استفاده از این منابع در برگزاری محافل ادبی و معاشرت با شاعران، ادیبان و علمای دینی اهتمام ویژه داشتند. شاید به واسطه همین توجه خاص به علما و ادیبان، آنان حامی ساخت ابنیه‌ی فرهنگی چون مدارس بودند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت در این دوره اختیار عملی که به خاتون‌ها داده شده بود و ثروت و تمکن مالی آن‌ها یکی از دلایل اصلی توسعه و رونق مدارس بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. خاتون‌ها، جمع خاتون
۲. سایر القاب به‌کار رفته در مور آنان: بی بی، ملکه، ترکان (ترخان)، حرّه، خانم می باشد.
۳. مانند «سیده ملک خاتون» که از فرمانروایان «آل بویه» و نخستین زن حاکم شیعی مذهب در ایران بوده و درایت این شخصیت مانع از نبرد بین ایران و قوای «سلطان محمود غزنوی» شد.
۴. پدر امیرمبارزالدین محمد سرسلسله دودمان آل مظفر که مردی دیندار و متعصب بود.
۵. نام بناهای خیریه‌ای که غازان‌خان ایلخانی در پاره‌ای از شهرهای ایران برای نگهداری و پذیرایی از سادات ساخته بود.
۶. مغازه بزرگ
۷. روستایی در یزد
۸. در برخی کتب تاریخی از مادر شاه‌یحیی به‌عنوان بانی مدرسه خاتونیه که در سال ۷۸۷ به اتمام رسیده یاد می‌کنند و در برخی متون از خواهر شاه‌یحیی، اینکه آیا ایراد نگارشی متن است یا اینکه دو بنا با ویژگی‌های یکسان توسط دو بانی ساخته شده مورد ابهام است.
۹. شیخ تقی اللّٰهین دادا محمد یکی از معروف‌ترین عارفان قرن هفتم و اوایل قرن هشتم یزد بود (افشار ۱۳۵۴، ج ۲: ۳۵۱).
۱۰. در تاریخ یزد جعفری و کاتب و آیتی آمده: مادر شاه یحیی به سال ۷۸۷ (ه.ق) آنرا ساخت.

۱۱. (برای آگاهی از ابهام در مورد بانیان مدرسه خاتونیه بنگرید به: رئیس‌السادات و دیگران ۱۳۹۰: ۹۸-۹۹).

۱۲. برادر شاه یحیی مظفری

13. Isabel Miller

۱۴. زمینهای متشکل از یک تا ده ایالت

کتاب‌نامه

- ابن بطوطه (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، ج ۱، تهران: نشر آگاه.
- احمدی، نزهت (۱۳۸۳). «نقش زنان در ایجاد بناهای مذهبی در پایتخت صفویان». فصلنامه بانوان شیعه، س ۱، ش ۱: ۱۹-۳۵.
- اسفنجاری کناری، عیسی (۱۳۸۴). «مطالعه و پژوهش معماری مسجد جامع ده نو میبد». فصلنامه اثر، ۲۶ (۳۸ و ۳۹): ۳-۵۳.
- افشار، ایرج (۱۳۵۴). یادگارهای یزد، جلد دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- افشار، ایرج (۱۳۷۱). یزدنامه - سلسله متون و تحقیقات فرهنگ ایران زمین، جلد اول، تهران: انتشارات جداگانه.
- افشار، ایرج (۱۳۷۷). یزدنامه - سلسله متون و تحقیقات فرهنگ ایران زمین، جلد دوم، تهران: انتشارات جداگانه.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۸). تاریخ ایران پس از اسلام (از صدر اسلام تا اتقراض قاجاریه)، تهران: الهام.
- امامی میبدی، داوود (۱۴۰۱). بررسی مدارس دوره آل مظفر و تیموری یزد به استناد متون تاریخی. مطالعات باستان‌شناسی پارسه. ۶ (۲۱): ۲۱۷-۲۴۲.
- ایواناکه، اکیو (۱۳۸۴)، «موقوفات یکی از امرای تیموری (موقوفات امیر چخماق شامی در یزد)». مترجم: سید محمد مهدی هاشمی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، ش ۴۹: ۳۴-۴۹.
- ایمان، محمد تقی و طاهره کبذقان (۱۳۸۲). «بررسی عوامل مؤثر بر هویت اجتماعی زنان (مطالعه موردی زنان شهر شیراز)». علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ۱۲ - ۱۳ (۴۴ - ۴۵): ۷۹-۱۰۷.
- بلندی، فاطمه (۱۳۸۹). «اوضاع اقتصادی ایران در عصر شاهرخ تیموری». فصلنامه رشد آموزش تاریخ، ش ۴: ۱۵-۱۹.
- بحرانی‌پور، علی (۱۳۹۲). «نقش ترکان خاتون در شکوفایی تجارت کرمان (۶۸۱ - ۶۵۵ هـ.ق.)»، در: مجموعه مقالات سمینار بین‌المللی زن در تاریخ اسلام (از قرن هفتم تا سیزدهم هجری). تهران: چهارمین سمینار بین‌المللی زن در تاریخ اسلام از قرن هفتم تا سیزدهم هجری: ۳۸-۶۲.

تبیین نقش اثرگذار خواتین مسلمان ... (سیده سعیده حسینی زاده مهرجردی) ۶۵

بهروزی، محمد جواد (۱۳۸۵). سرگذشت دوازده تن از زنان مؤثر در تاریخ ایران، چاپ دوم، تهران: واژه آرا.

بهشتی، سیدمحمد. قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۸). فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی (اصطلاحات و مفاهیم). تهران: دانشنامه تاریخ معماری ایران‌شهر.

بیانی، شیرین (۱۳۹۷). زن در ایران عصر مغول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

جعفری، جعفر بن محمد (۱۳۴۳). تاریخ یزد، به کوشش ایرحیح افشار، ج ۱، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

جعفری، علی‌اکبر؛ رضائی، مرجان (۱۳۹۰). «بررسی نگرش زنان شیعه عصر صفویه به خرافات و باورهای نادرست». دوفصلنامه بانوان شیعه، ش ۱۳۳: ۲۶-۱۶۲.

جلیلیان، شهرام و علی فاطمی (۱۳۹۰). «پوشش زنان در ایران باستان: مطالعه موردی دوره هخامنشیان». تحقیقات فرهنگی، ش ۱۵: ۱-۲۲.

جمال‌الدین، غلامرضا و احمد صالحی کاخکی (۱۳۹۶). «بررسی مولفه‌های معماری اسلامی دوره ایلخانان از دریچه تاریخ اجتماعی (دوره ایلخانیان: معمار و صنف معماری، ناظر صنف، حامیان و بانیان)». تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۱۷(۱): ۵۷-۸۴.

جوادی، سیدمهدی (۱۳۸۴). «خواتین و نقش سیاسی-اجتماعی آنان در تاریخ اسلام». تاریخ اسلام، شماره ۲۲: ۱۵۱-۱۸۲.

چراغی، زهره (۱۳۹۱). وقف قنات (مطالعه موردی: قنات‌های موقوفه سید رکن‌الدین در یزد). تاریخ اسلام و ایران. ش ۱۰۱: ۵۱-۶۸.

حامدی، محمدرضا و آذر حیدری هوشیار (۱۳۸۸). «هنرهای ظریفه عصر تیموری». فصلنامه تاریخ، س ۴، ش ۱۵: ۷-۳۵.

حافظ ابرو (۱۳۵۰). ذیل جامع التواریخ رشیدی. تصحیح خانابا بیانی. تهران: انجمن آثار ملی.

حسین‌پور، سیدعلی (۱۳۸۶). «تاریخ اجتماعی شیعیان ایران در نیمه نخست قرن نهم هجری». فصلنامه تاریخ در آئینه پژوهش، س ۴، ش ۴: ۵۹-۸۲.

حسینی‌زاده مهرجردی، سیده سعیده (۱۳۹۲). نگاهی توصیفی و تحلیلی به سنگ نبشته‌های موجود در مسجدجامع کبیر یزد. پژوهش هنر. ش ۵: ۵۱-۶۵.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). تاریخ حبیب السیر فی اخبار بشر، ۴ ج، تهران: خیام.

دانش یزدی، فاطمه (۱۳۹۸). «نقش خاتون تیموری در آبادانی یزد»، یزد: همایش علمی فرهنگ رضوی و بانوان فرهیخته و نیکوکار- بزرگداشت بانو سنی فاطمه.

دانشنامه جهان اسلام (۱۴۰۴). بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، جلد ۱.

۶۶ پژوهش‌نامه زنان، سال ۱۶، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

- رحیمدل میدی، طیبه (۱۳۸۹). «بررسی تاریخی ورود اسلام و تشیع به یزد»، نشریه معرفت، س ۱۹، ش ۱۵۶: ۵۹-۶۸.
- رئیس‌السادات، تهمنه. عباسی، جواد. مرادی نسب، حسین (۱۳۹۰). «نقش آل مظفر در تمدن اسلامی». فصلنامه تاریخ در آئینه پژوهش، س ۸، ش ۲.
- زاهد، سیدسعید. بیژن خواجه‌نوری (۱۳۸۲). «بررسی و تحلیل اجمالی نقش اجتماعی زنان در تاریخ ایران». فرهنگ، ش ۴۸: ۵۱-۱۳۸.
- زاهد زاهدانی، سیدسعید؛ موسوی، زهرا؛ روحانی، علی (۱۳۸۹). «بررسی کنش‌های جمعی زنان ایرانی؛ مطالعه موردی: زنان دوره قاجار». دوفصلنامه بانوان شیعه، ش ۲۳: ۵۷-۹۴.
- زینی، مهری. جلالی پندری، یدالله (۱۳۸۸). «زنان و سیر و سلوک عرفانی». فصلنامه پژوهش‌های ادب عرفانی، ش ۱۰: ۲۱-۵۰.
- سرآبادانی تفرشی، اکرم (۱۳۸۹). «نظری بر دستاوردهای فرهنگی و تمدنی آل مظفر»، نامه تاریخ‌پژوهان، ش ۲۲.
- سیدرکن‌الدین محمد حسینی یزد (۱۳۴۱). جامع‌الخیرات. به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه. اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان یزد.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله (۱۳۹۳). گلستان و بوستان سعدی. چاپ سوم. تصحیح محمدعلی فروغی. به کوشش حمیدرضا مجدآبادی، تهران: پروان.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۸). «نقش زنان بانی در گسترش معماری عصر تیموری و صفوی». مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۱۰(۳۸): ۶۹-۹۹.
- شریعتی، سارا و اعظم راودرود (۱۳۸۹). «نگاهی جامعه‌شناختی به زنانه شدن عرصه هنر(پرسشی از تاریخ و نگاهی به حال)». فصلنامه مطالعات اجتماعی - روانشناختی زنان، س ۸، ش ۴: ۷-۲۸.
- شهاب‌رضوی، ارغوان و داوود امامی میدی (۱۳۸۸). ویژگی‌های عناصر معماری در مدارس آل مظفر یزد، دانشگاه پیام نور یزد.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۱). تاریخ ادبیات در ایران. ج ۳، بخش ۱. تهران: ابن‌سینا.
- عاملی رضایی، مریم (۱۳۸۷). «نوشته‌های زنان در دوره ی ناصری و مشروطه». کتاب ماره تاریخ و جغرافیا، سال ۱۲، ش ۷: ۸-۱۲.
- عباسی، جواد (۱۳۷۴). «مدارس عصر ایلخانی، پیوند دانش و وقف». فصلنامه وقف میراث جاویدان، س ۳، ش ۲: ۷۴-۸۶.
- فرخی، یزدان (۱۳۸۹). «تاریخ فرخی (اثر ناشناخته از روزگار تیموریان)». فصلنامه گنجینه اسناد، س ۲۰، دفتر ۴: ۶-۱۵.

تبیین نقش اثرگذار خواتین مسلمان ... (سیده سعیده حسینی زاده مهرجردی) ۶۷

فرخزاد، پوران (۱۳۷۸). *دانش نامه زنان فرهنگ ساز ایران و جهان ۱ (زن از کنیبه تا تاریخ)*، تهران: زریاب.

فروغ بخش، احمد (۱۳۸۹)، «نقش اداری و حکومتی خاتون های مغول»، *ماهنامه رشد آموزش تاریخ*، ش ۳۸: ۲۸-۳۱.

فصیحی، سیمین (۱۳۸۸)، «از تاریخ مردان نخبه تا تاریخ زنان فراموش شده؛ علل تأخیر در پیدایش تاریخ نگاری زنان». *فصلنامه تاریخ نگری و تاریخ نگاری*، س ۱۹، ش ۲: ۴۳-۶۸.

قهرمان پوری، امیر. مهدی زاده، کتابون. مرادی بیدکرپه، محمد مهدی. وفائی راد، مهدی (۱۴۰۳). *تأثیر زنان در گسترش معماری سرزمین های اسلامی، همایش بین المللی جایگاه زن در جهان اسلام، شهریار*، <https://civilica.com/doc/2403007>

کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۳۵۷)، *تاریخ جدید یزد*، به کوشش ایرج افشار، چاپ سوم، ویراست دوم، تهران: فرهنگ ایران زمین.

کاوسی، ولی الله (۱۳۸۹). «بازسازی آثار معماری در دوره تیموریان». *فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*، س ۶، ش ۱۲: ۱۰۷-۱۲۹.

گلی زواره، غلامرضا (۱۳۸۴)، *خواتین مغولی و نقش آنان در امور کشوری و لشکری*، پیام زن، ش ۱۵۹: ۱۴.

محقق، مهدی. آرزو لاریجانی (۱۳۹۰). «بررسی تأثیر حکومت های مغول و تیموری بر گسترده شدن اندیشه های عرفانی». *فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنائی زبان و ادب فارسی*، ش ۸: ۱۵۹-۱۷۶.

میرحسینی، محمد (۱۳۸۲). «تصوف مشایخ صوفیه یزد در قرن هشتم هجری». *فصلنامه نامه انجمن*، ش ۱۰: ۴۲-۵۷.

میرهاشمی روته، سید احسان. سلطان زاده، حسین. میرشاهزاده، شروین (۱۴۰۳). *دو فرهنگ و یک فهم از معماری: تبیین موقعیت معماری و معماران از قرن هفتم تا نهم هجری*. جامعه شناسی فرهنگ و هنر. ۱-۱۶. doi: 10.22034/scart.2024.139646.1355

مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود (۱۳۴۲)، *جامع مفیدی*، ج ۳، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.

میلر، ایزابل (۱۳۸۰). *تاریخ جدید یزد (تاریخ محلی یزد در سده نهم هجری/پانزدهم میلادی)*. مترجم: منصور صفت گل، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، ش ۴۶ و ۴۷: ۹۹-۱۰۳.

نائینی، محمد جعفر بن محمد حسین (۱۳۵۳). *جامع جعفری (تاریخ یزد در دوران نادری، زندی و سلطنت فتحعلی شاه)*، به کوشش ایرج افشار. تهران: سلسله انتظارات انجمن آثار ملی.

نوروزی، جمشید. مژگان صادقی فرد (۱۳۹۹). «چگونگی نقش آفرینی زنان درباری در حکومت آل مظفر»، *تاریخ ایران*، دوره ۱۳، ش ۳: ۴۳-۶۶.

۶۸ پژوهش‌نامه زنان، سال ۱۶، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

واسعی، سیدعلیرضا و زینب اسکندری (۱۳۹۲). «نقش زنان در بسط فرهنگ محرم و سوگواری در عصر ناصری». *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، ۳(۱): ۱۱۵-۱۳۲.

یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۸۶). *ظفرنامه*، تصحیح سید سعید محمد صادق. ج ۲، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

Babaie, S. (2018). Chasing after Muhandis. K. Rizvi (ed.). *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture*. (Pp 21- 44), Leiden: Brill.

Kruft, Hanno- Walter (1994). *A history of architectural theory, From Vitruvius to the Present*. Chronicle Books Llc.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی